

זמן קרוב, זמן רחוק

משה שמיר

א. זמן אמנותי וזמן מציאותי

נתבקשתי להרצות על נושא מסויים ומוגדר, שמצד אחד קשור הוא בספרי החדש "הינזמת הכלה", אבל מצד שני יש בו מעין נותן-טעם תיאורטי-פילוסופי – הנושא של "זמן קרוב וזמן רחוק בספרות ובמחשבה".* אתחיל במעגל הרחב יותר, ההגותי, ואתמקד אחר-כך בהיבט הספרותי והאישי. מכל מקום, כדי להוכיח שהנושא הזה לא נכפה באופן מלאכותי על הרומן, אקרא קטע קצר העוסק בהרהוריו של הוגו ברודסקי, היהודי-המהפכן הצעיר, בשעה שהוא מיטלטל ברכבת דוינסק-ריגה, ערב מהפכת 1905 ברוסיה הצארית. הוגו זה שלנו שרוי במצב של נים-לא-נים, מצב של איזו תפיסה, או אולי שאיפה-תפיסה שמעבר למציאות – ואנו קוראים:

ההרגשה... עכשיו של נפילה אטית לתוך תהום רכה, כבר לא בין קדימה לאחורה נעה הרכבת, אלא צונחת צניחה לא נפסקת בתוך אינסוף אפל. הוא היה ער בתוך שינה, חולם שהוא בהקיץ, ותחושת האושר היתה קשורה כולה בזרימת הביטוי. הפול התנהל בגרמנית, והגרמנית היתה כה משובחת, עד כי הופיעה מהרה סוללה ארוכה של פרופסורים מנידי ראש ומחייכים. בקלות אנו מחליפים, רבותי, בין מטה ובין מעלה, בין קדימה ובין אחורה – כי אין מטה ומעלה, אין קדימה ואחורה. עץמו את עיניכם, כמוני עכשיו, אני ברכבת דוינסק-ריגה, אבל אני גם מרחף אל השמים ואני שוקע תהומה ואני נמשך אחורה וצריך לרצות מאוד, להתאמץ מאוד, כדי שאחוש שאני מוסע קדימה. ורק דבר אחד לפני, רק מהות אחת ממשית שאני דוהר אל תוכה, רק היא קיימת, היא הלא היא זמן העתיק, השניה הבאה, הדקה הבאה, השעה, השנה, המאה הבאה. רק זה בלתי נמנע, רק זה ממשי וקיים אתי או בלעדי. יש יום אתמול בלעדי או בלעדיכם? יש עבר, רבותי ההיסטוריונים, או יש מראה מנופצת לאלף אלפי שברירי זכוכית, אשר אל כל אחד מכם אחד מהם בלבד שולח את נצנוצו? אתם מראים לי סימנים בסלע – על מה הסימנים האלה מעידים, על מה שחלף או על מה שלא חלף? הה, רוסיה, חלפה תפארת עברך. הנשר כפול-הראש הושלך לרחוב. אם יש עבר – הראו לי אותו. קרן אור חוזרת. הד חוזר בזכרונו. צעקה? צ – היה או – עקה? דגל מלכות היה או מל או חוט? היה קיסר? היה עבד? עתה נשאר רק ההוד החוזר מן הקירות הרחוקים, השרויים בערפל אינסוף, סלעי הממשות שלעולם לא נקרב אליה, לעולם לא נדע אותה. היום יש סמרטוטי דגל, שאריות בד מטונפות בבוך. השיר של ולדימיר סולוביוב, רבותי, שמת לפני חמש שנים וראה את העתיד, כלומר, את מה שקורה לנו היום, ביתר בהירות משאנו רואים היום חמש שנים לאחור. ולדימיר סולוביוב, רבותי, השאיר לנו שיר. האם השאיר? האם השיר קיים? רק באופן אחד, כאפשרות ברורה והחלטית בעתיד. רק כלידה מתחדשת הוא קיים. אם וכאשר אקום ואפתח את הספר ואקרא בו. ואז ישאיר השיר את המשורר. חלפה תפארת עברך.

קטע קצר זה שייך להלך-נפש מסויים של הדמות, למצב-רוח מסויים, לשעה מסויימת, לדרמה פסיכולוגית מסויימת, כלומר: הוא אישי, סובייקטיבי, חד-פעמי. אבל בה בשעה הרי זו סוגיה פילוסופית כללית ומופשטת. ההיקלעות בין עבר לעתיד, ההתלבטות לגבי האפשרות לתפוס את הממשות של זרימת הזמן – לפנינו חלק יסודי מכל דיון פילוסופי ובודאי יסודי-היסודות של היצירה האמנותית, וזה כך

* הרצאה במחלקה לתרבות עברית וחינוך של אוניברסיטת ניו יורק, ו "בצרון", ל"ג בעומר התש"ה.

קודם כל מן הבחינה הצורנית והריתמית. הרי אין אמנות שאין תחילתה בריתמוס, בקצב. הכרה זו מלווה אותי לא רק בשעה שאני שוקע במחשבותיו ובהוויתו של כל אחד מגיבורי ספרי. היא מלווה אותי כמין נגינת-לוואי, כהשראת רגש המרחפת על ראשי, או להפך, כאיזה מעיין נובע-מבעב, בלתי-נפסק, של כל עבודת היצירה הספרותית. כל הַלְמָה – ואיך – ומדוע – ולאן של היצירה הספרותית קשור לדידי בנושא של תפיסת הזמן. ורצוני לקוות, כי בבוא היום, כאשר יתחילו להבין את ספרי (עוד לא התחילו) – יתפסו בצורה רצינית את העניין הזה של מבנה-הזמן, הטיפול במושג הזמן, הנסיון להתגבר על זרימתו החד-כיוונית של הזמן – החל במשפט הבודד, הקצר או הארוך, הפשוט או המורכב – ועד המבנה של יצירות שלמות, עד התחביר של סדרות-יצירות ואולי עד כלל עבודתי. אינני מנסה להתייחס ולומר כי רק אצלי ניתן למצוא את סימני ההתגוששות הזאת. הרי זה עתה ציינתי, כי הדבר קיים בכל יצירה אמנותית. אלא דומני, כי בעבודתי מתבהר נושא הזמן ומתגבש ואולי גם מעמיק – ככל שהיצירות מצטרפות זו לזו.

תחושת היסוד המפעמת את חיי ואת יצירתי היא, כי לגבי העין הרואה הגדולה לאיך-סוף, הקוסמית, האלוהית – אין זמן ואין שטף זמן, אין עבר ואין עתיד, אלא הכל הוא אחדות אחת גדולה, שאנו בני-התמותה מרחפים בה, נאחזים ומיטלטלים. אנו, בקוצר-השגתנו, פוסקים לאחדות זו חלוקה ומידות, אבל כשם שאין חלוקה ומידות לאחדות האחת והגדולה של בורא ובריאה – כן האחדות האחת והגדולה של הזמן ממשותה לא תיתפש אלא בהסרת מחיצות בתוכה. היצירה הספרותית היא לדידי הנסיון האנושי המופלא ביותר – ואולי גם הקרוב ביותר להצלחה – להתגבר על חלוקת הזמן, על מיטטור מושגי העבר ההווה והעתיד – ולשוב ולחיות אותו כמערכת אחת, על כל נפתוליה ושינוייה.

גם את סוגיית העבר, הקרוב או הרחוק, יש לראות בהקשר זה. ארחיב על כך בהמשך, אך כאן רק אציע שנוכח כי גם בנסיון האישי היומיומי שלנו ובודאי ביצירה האמנותית או בהליכי המחשבה שלנו, כאשר אנו פונים אל העבר, אין אנו מפסיקים לשעה או לרגע את שטף הזמן, אין אנו פונים בפועל אחורה, מלוא הווייתנו, על מנת לשוב אל העבר. אנו פונים ומתבוננים בעבר תוך כדי טיסה קדימה, זו האמת של קיומנו וזו האמת של מושגי הזמן בחיינו. מבטנו אל העבר דומה למבטו של מי שנוסע במכונית ותוך כדי דהירה קדימה הוא מציץ בראי הקבוע לפניו ובו הוא רואה את הדברים המתרחקים אחורה. אין אפוא, סתם התבוננות בעבר. יש התבוננות בעבר תוך כדי נהירה אל העתיד, ראיית העבר תוך שטף הזמן.

אם יש זמן. שהרי בפילוסופיה ובמדע של ימינו מושג הזמן נעשה יחסי גם הוא, ולמעשה התרוקן מתוכנו הקלאסי. כשם שמושג החומר הולך ונעלם, ממש נשמט לא רק מבין ידינו אלא גם מתחת לעדשות-המחקר שלנו, כשם שגם המושגים המעורטלים והמופשטים שבאו להיאחזו בממשות כלשהי בעולם הבורח מאתנו אל האיך-סוף הגדול מכל או הקטן מכל, כשם שגם אלה היו לנטחאות מפוקפקות יותר ויותר ונטולות משמעות יותר ויותר – כך גם נותר מושג הזמן ללא יציבות אובייקטיבית. וכדי שלא תחשדו בי כי בודה אני דברים מליבי, אצטט קטע מתוך מכתב מפורסם של אלברט איינשטיין:

”אנשים כמונו, המאמינים בפיסיקה, יודעים כי הבדלה בין עבר, הווה ועתיד אינה אלא אשליה עקשנית.”

מה שאיינשטיין לא אמר עדיין הוא, שגם הפסיקה – כמו כל מדע אחר – היא אשליה עקשנית. אבל זה כבר שייך לפרק אחר בספר אחר. לגבי הזמן, מכל מקום, אני מקבל את איינשטיין כלשונו: הזמן איננו אלא אשליה עקשנית. הספרות והשירה, הארגון המופלא הזה של הצורה, המבנה הפיוטי, הכפוף למשמעות פנימית, של המעשה האמנותי – כל אלה מיועדים להתמודד עם שטף-הזמן ולעשותו בלתי-אפשרי בתוכו ומתוכו. כמי שכובש את המלכה בביתה – כך כובש הזמן האמנותי את הזמן המציאותי. האשליה שביצירה הספרותית נעשית לממשות בשעה שהיא מוכיחה את אי-הממשות של הזמן המציאותי.

עד כאן אותה הקדמה תיאורטית, שחשתי צורך להביאה לפניכם, אם גם באורח מקוטע ובמרומז, בטרם אגש לכיורוי-דברים הקשורים ישירות לנושא שלנו.

ב. שלושה סוגי זכרון

הזכרון הוא המעיין ממנו שואבת היצירה הספרותית את חומרי העבר שלה, הרחוק והקרוב גם יחד – וראוי הוא שנגיד בו דבר או שניים. הרי הוא, הזיכרון, הוא אותו ראי הקבוע ברכב בו אנו נוסעים, להראותנו את הדברים הנמלטים מאתנו אחורה. אני משער, כי רבים בציבור מסולת זה שנאסף כאן היום, ידיעותיהם בשפה קדמונית אחת (עברית) לא מנעו מהם, אלא להפך אפילו דירבנו אותם ללמוד שפה קדמונית אחרת, יוונית. ואלה ודאי זוכרים כי מְנֵמוֹסִינָה (mnemosyne), אֶלֶת־הזיכרון היוונית, היתה אֶמֶן של תשע המוזות. האב, כמובן, היה ציאוס. אלא מי? ובכן, גם היוונים כבר הבינו, כי הזיכרון – או נאמר לשם שלימות הדימוי: הזכירה – היא אֶם כל יצירה אמנותית.

בהקשר זה ניתן להבחין, לדעתי, לפחות בשלושה סוגי זיכרון, וארון בהם לפי תרומתם ליצירה הספרותית והאמנותית.

ראשון להיקף ולמרחק הוא הזכרון הלאומי-הקולקטיבי. יש קוראים לו מיתוס, יש מעדיפים מושגים כמורשת או מסורת והכיני הנפוץ ביותר הוא: הזכרון ההיסטורי הלאומי. קרוב לודאי שלכך התכוון אשר ברש, כאשר דיבר על "תרבות של עם". זכרון לאומי – או גם שבטי במקרים מסויימים – עניינו כמעט תמיד בעבר הרחוק או לפחות בהוייה שאיננה עוד. אצלנו זה מתחיל בספר בראשית, בסיפורי האבות, אצלנו יש ספר מקודש, המכיל את הזכרון הלאומי שלנו, ואולי יותר מספר אחד, כי הזכרון הלאומי שלנו נמשך אל ימי בית שני, אל אלפיים שנות גלות, אולי עד השואה.

שני להיקף ולמרחק הוא הזכרון הקולקטיבי המשפחתי, והוא לדידי בגדר עבר קרוב. זה הוא עבר שלמדת אותו ושואבת ממנו על יסוד מגע חווייתי-אישי. אתה פגשת בחיים לא רק את הורייך, אלא גם את הורי הורייך, את הסבתא והסבתא וסביבתם המשפחתית. המורשת הגיעה אליך בצינור אישי, מפה לאוזן, מעדים חיים.

הסוג השלישי הוא הזכרון הקרוב ביותר, הזכרון האישי, שלגבי קודמיו הוא בבחינת הווה. עליו בנויה ספרות ההווה, ממנו שואב רוב רובה של היצירה הספרותית האמנותית.

על יסוד שרטוט תחומים זה אוכל לנסות ולטפל במה שנתבקשתי לטפל בו מלכתחילה, בסוגיית עבר קרוב ועבר רחוק ביצירתי, ואני מודה (בתרתי-משמע: גם

מקבל את האשמה וגם נותן תודה), כי בעטייה של ההרצאה הזאת ניסיתי בפעם הראשונה לסקור ביני-לביני את הנושא של מרחקי-זכרון בעבודתי ולקחתי לי שלושה ספרים לצורך בדיקה זו. לקחתי לי את "מלך בשר ודם", שהוא לדידי בתחום הזכרון הרחוק, העבר הרחוק. לקחתי לי את "כבשת הרש", שאף הוא בתחום העבר הרחוק כמובן, אבל יש בו כבר הבדל מסויים מבחינת תפיסת הזכרון ביחס לאותו עבר, ועוד אעמוד על כך ביתר פירוט, ולקחתי באחרונה את "הינומת הכלה", שהוא לדידי בבחינת זכרון קרוב של עבר קרוב (אף כי בו הצעד מרחיק-הלכת ביותר למחיקת מושג הזמן כליל). נדמה לי, כי מתוך שנבין את ההבדל בין שלושת הספרים הללו מבחינת נושא הזמן והרחק ההיסטורי — נבין את שאר ההבדלים ביניהם ואולי אפילו נראה כיצד האחרונים יוצאים כולם מן הראשון.

ג. "מלך בשר ודם" — "זמן רחוק"

כשכתבתי את "מלך בשר ודם" עוד הייתי "ילד" (מכל מקום, מאז הכפלתי את שנותי) וספר זה עצמו הוא בשבילי בבחינת זכרון רחוק. אבל היטב אני זוכר, כיצד עברו עלי שעות ולילות של יסורי-ספק, כאשר הייתי אומר לעצמי: למעשה, הרי אני מבקש לכתוב היסטוריה של ינאי ותקופתו. מי יתן ויכולתי לכתוב כרוניקה יבשה, מדוקדקת, על כל פרטיה, בלא להתיר אף לקורטוב של רגש או יחס מצדי שיתערב ברקמת-העלילה או במטוה-הדמויות. להניח לקורא לעשות את מלאכת ההתייחסות — זו היתה שאיפתי אז. שיתרגש הוא, הקורא. שהוא, הקורא, ישנא, יאהב, יעדיף דמות היסטורית אחת על האחרת. ובאמת, כאשר אני מסתכל עכשיו ב"מלך בשר ודם" מרחוק, בפרספקטיבה היסטורית זעירה משלי, אני נוכח כי הסופר ברומן זה הוא כמעט היסטוריון, או לפחות מתאמץ להיות היסטוריון. אפשר זכורה לכם דמותו של אבשלום, אחיו של ינאי, שהוא מעין כותב דברי-הימים של ינאי, כאשר בסיומו של כל שער משערי הספר מצוי קטע הלקוח מהמגילות שכתב כביכול. עליו הוטלה כל המעורבות, כל הסובייקטיביות ההכרחית של המספר לגבי העלילה — ואילו אני שמרתי לעצמי את זכות-ההיקר של האובייקטיביות, וזותו הנכספת של כל היסטוריון.

על כן הייתי אומר, כי הנוכחות של הסופר ב"מלך בשר ודם" היא חדי-צפיתית מבחוץ. הסופר באמת רחוק, ההיסטוריה רחוקה, הסופר מנסה אמנם להעלותה מן הנשקה ולכנות את מלוא שיעור קומתה מחדש — אבל היא נבנית מחדש בכל הריחוק האפשרי, לפחות בכל תודעת-הריחוק. על כן נעשתה עבודת ההחיאה של התקופה ההיסטורית הרחוקה בתוך המערכת הלשונית-המושגית שלה. ככל שעוברות השנים ואני מתחיל להבין את מניעי הכתיבה שלי אני מבין מדת גם נאלצתי אבל גם יכולתי ליטול מערכת לשונית משנאית, שלא היתה אף פעם הלשון הטבעית-האורגנית שלי, ולהקים בתוכה ובאמצעותה את העולם של "מלך בשר ודם".

על ידי כך שקבעתי כי מעמדי לגבי הספר ודמויותיו הוא מעמד של היסטוריון, מעמד אובייקטיבי — ביקשתי לאלץ את הקורא שיהיה סובייקטיבי. ואמנם, קרה דבר משונה בנושא זה. יהודי נכבד וחביב, גדול מעריצי ינאי בין ההיסטוריונים שלנו, פרופסור יוסף קלויזנר ז"ל, התקומם כל כך נגד דמותו של ינאי כפי שהיא מופיעה

בספרי עד כי טרח לחבר מעין מגילה עפה, פמפלט בלע"ז (אגב, אחד מאחרוני חיבוריו) נגד הספר. שמעתי אז, כי היה מתדפק על דלתות בירושלים ומחלק את הפמפלט כדי לעורר ולהזהיר שמא חס ושלום יתקבל "מלך בשר ודם" כפסק-הלכה נגד גדול מלכי בית חשמונאי. בעיני קלויזנר – ובודאי גם בעיני אחרים – יש בספר זה קיטרוג חמור על ינאי. אמנם – בסוגריים – חייב אני להודות, לשבחו ולכבודו של קלויזנר – כי הטריח עצמו לרדת מירושלים לתל אביב כאשר הוענק לי פרס ביאליק על הספר, ואף לחץ את ידי בחמימות.

אותה עת שוטטתי הרבה בארץ, נתבקשתי להרצות ובעיקר לשוחח עם קוראי הספר במקומות שונים, גדולים וקטנים, ויותר מכולם עם חברי קיבוצים מכל הזרמים. לעולם לא אשכח אותו ערב בקיבוץ "הראל" של "השומר הצעיר", על גבול איזור לאטרון שהיה אז עדיין בשלטונם של הירדנים. לא אשכח את אותה הקיבוצניקית, שומרת הלילה, שהפקירה את הלולים ואת הרפת לשעה קלה, כדי שתוכל להשתתף בשיחה, הרובה על כתפה. עומדת אצל הדלת הפתוחה התריסה כנגדי: "כן, אבל אתה הרי מאוהב כל כך בינאי!" – ואתם יודעים מה? אחרי שלושים שנה ומעלה אני יכולה להודיעכם: היא צדקה. ואת זאת אמרו לי יותר ויותר ידידים ולא כלי-כך ידידים לאחר שנתגליתי להם כאיש ארץ ישראל השלמה: "הרי כבר בימי "מלך בשר ודם" חשדנו בך שאתה רוצה למעשה לכבוש את כל הארץ".

"מלך בשר ודם" הוא, אפוא, לדידי ספר של כתיבה מרחוק, של "זמן רחוק" – אף כי אין זה מוציא אותו מכלל ההתייחסות היסודית שלי לנושא הזמן, הכרוכה בתפיסה של הזדהות מלאה עם העבר, התכחשות למחיצות של עבר והווה, תודעה חיה של היום הלאומי שלנו, שהוא כה רחב וכה משמעותי עד כי יש בו להקיף מאברדם אבינו עד לימות המשיח.

ד. רחוק אבל קרוב

רחוק יותר בזמן אך הרבה יותר קרוב בנוכחות הוא הספר "כבשת הרש", ומעניין להיווכח כיצד מרחק הזמן ההיסטורי אינו קובע בהכרח את מרחק הזמן הספרותי. העובדה ש"כבשת הרש" מספר על תקופה שקדמה לימי "מלך בשר ודם" באלף שנים כמעט אינה משנה לגבי העניין העיקרי – קרבתו או ריחוקו של המחבר. דומה שאת "כבשת הרש" כתב אבשלום אחיו של ינאי, כלומר האח או הידיד המקופח, הנידח משהו, אשר בדמותו של אוריה החיתי היה לקרבן במלוא מובן המלה.

והואיל והקרוב הוא המספר, בגוף ראשון – הרי זה ספר סובייקטיבי עד מאד ללא כל נטיה או יומרה של כתיבת היסטוריה. כשם שב"מלך בשר ודם" הנחתי לקורא להיות סובייקטיבי – כך ב"כבשת הרש" אני מניח לקורא, למעשה תובע ממנו – להיות אובייקטיבי, להיות השופט, לחרוץ את גזר-דין ההיסטוריה. המספר כאילו פונה אל הקורא ומתנצל על מגבלותיו: "ראה נא. אני אינני חכם. לא לי לחרוץ משפט. אתה הוא החכם והיודע. לך המשפט. הנה אני שטוח לפניך את תחינתה של נפש רצוצה, נפש שנדרסה על ידי מלך גדול, דוד מלך ישראל. הנה אני משמיע באזניך את צעקת העשוק! האם יש לך מה לומר?"

ואמנם, בעת שעבדתי על הפרק האחרון, בו מגיע סבלו של אוריה החיתי למדרגה של הזדככות מיטאפיסית — הרגשתי שאני לכוד בסבך של שאלות שאין עליהן תשובה. יש לפעמים כאב אישי שכל ההצדקות וההסברים שבעולם לא יוכלו לעולם למלא את חללו, והפצע הפתוח — כמו פה בועקתו — נשאר לעולם פתוח.

בשל גישה מיוחדת זו משתנה אופיו של הספר בכל הנוגע לנושא דיונו. במקום נוכחות חד תצפיתית מבחוץ — כפי שציניתי לגבי "מלך בשר ודם" — ניתן להגדיר את מעמדו של המחבר ב"כבשת הרש" כנוכחות חד תצפיתית **מבפנים**. אוריה הוא הרואה, הוא היודע, הוא המספר. והואיל ואין כל נסיון לאוביקטיביזציה — הרי גם מבחינת הלשון אין כל נסיון ליצור מערכת לשונית מורחקת, בת זמנה, אין שום היזקקות ללשון מקראית. כדי שלא יהיה ספק בנושא זה נבנה הסיפור כולו כאילו לפנינו תרגום לעברית בת-זמננו מן המקור שנכתב בחיתית עתיקה. הספר הוא כולו בסימן אישיותו של אוריה החיתי, ועל כן, על-אף הריחוק המופלג בזמן — זה הוא ספר של קריבות גדולה במישור האישי. רחוק — אבל קרוב.

ה. הנצח של מציאות מוגשמת

עתה אני מגיע לעילת דיונו היום, ל"הינומת הכלה". תחילה אבחן את הספר בהשוואה לשני הספרים הקודמים שעסקתי בהם. אחר כך אומר כמה דברים עליו במיוחד.

זהו ספר **קרוב בזמן**. הוא מתרחש במאה שלנו והוא בסופו של דבר חלק מטרילוגיה שתוביל אותנו עד לשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. מבחינת הזכרון — שייך הספר לתחום הזכרון המשפחתי. אין בו כמעט דבר מן המיתוס הלאומי. בעוד שבשני הספרים הקודמים היה לנו עסק בדמויות-ענק היסטוריות מפורסמות — הרי בספר זה יש לנו עסק בדמויות אלמוניות, כאשר רק פה ושם, ברקע הרחוק, נרמזים שמות השייכים לתודעה הציבורית. אמנם, יש להדגיש מיד: הרקע ההיסטורי הכללי, האירועים הלאומיים והבינלאומיים (מהפכת 1905, הפוגרומים שאחריה, התנועות היהודיות הציוניות והסוציאליסטיות) מהווים דוקא רקע **קרוב**, וחלק גדול מדמויות הרומן אין להגדירן כקרובות תקופתן אלא כגיבורי תקופתן.

לגבי נוכחות המחבר, דומני שב"הינומת הכלה" היא מורכבת יותר מבכל ספר מספרי. זוהי נוכחות רבת-תצפיתית, מכמה וכמה נקודות השקפה בעת ובעונה אחת — והיא מבפנים ומבחוץ גם יחד. גם בנושא של גישה סובייקטיבית או שיפוט אובייקטיבי נתערבבו כאן היסטודות והם מתגוששים ביניהם כל העת. כמו הרומן הראשון בטרילוגיה זו, "יונה מחצר זרה" — לפנינו רומן שהוא **וויכוח**. זהו ספר שבו המחבר מתווכח עם גיבורתו. היא גרמה לו לועזוע גדול בפגישתו עמה ובחיו במחיצתה, בעודה בחיים ובמותה שלא כדרך הטבע, וכל הצורך הדוחק הזה להעלות מחדש פרשת-חיים המקיפה מאה שנות היסטוריה יהודית איננו הפעם צורך של היסטוריון אלא צורך של — סלחו לי על הביטוי — פילוסוף. הויכוח עם לאה ברמן — שהוא חוט השני בטרילוגיה כולה — הוא הויכוח על שאלת-היסוד של קיומנו, של אנושיותנו ושל יהדותנו: טעם החיים, תכלית החיים, קדושת החיים. האם החיים הם נכס פרטי של כל המחזיק בהם — או הם חלק אלוה ממעל? האם הם

פיסת תענוג ויסורים, מקרית וחד-פעמית – או הם משהו שאנו איננו אלא ממשיכיו, נושאי כליו, מוביליו אל הבאים אחרינו – משהו שהוא יקר וקדוש מעל לכל שיקול פרטי, בתענוג או בסבל?

ייחודו של הספר לגבי קודמיו מתבטא כמובן גם במבנהו. פרק פותח ופרק מסיים מוצבים משני עברי העלילה וכל אחד מהם הוא "פרק מחבר" בשני מובני המושג: פרקו של המחבר ופרק מקשר. במרכז הספר שלושה חלקים נרחבים, בהם חוזר המחבר אל מאחורי הקלעים, כאילו נעלם – ומניח למאורעות, לגיבורה וליתר הדמויות להתנהל מכוח עצמם.

פרקי המחבר (או הפרקים המחברים) חשובים מאד להבנת הספר ולדיון בנושא של עבר קרוב ועבר רחוק. כדי שעבר קרוב יהיה לו התוקף, הייתי אומר אפילו הנצח של מציאות מוגשמת, נבחנת ונשפטת – חייבים אנו להציב לו קנה-מידה של אויבטיביות. אי-אפשר להשאיר אותו כולו להשתפכות הנפש הסובייקטיבית. כמו שאומרים, לשמור מרחק. אבל מצד שני, כדי שעבר קרוב יתן לנו את כל הדרמה הפנימית של החיים שבהם הוא עוסק – צריך שהוא יהיה קשור ומהודק אל ההווה. מתברר, אפוא, כי דוקא העיסוק בעבר הקרוב הוא האתגר המורכב והקשה ביותר. אולי זו הסיבה לכך שהגעתי אליו רק לאחר שהתנסיתי בטיפול בנושאים מן העבר הרחוק.

ו. גבורת האבות

מאז חי אני בספרות העברית – כתלמיד וכסתם קורא, זה כחצי מאה שנים – מלווה אותי התחושה שעוד לא סיפרו לנו כל מה שיש לספר על הדרמה של יהדות מזרח אירופה, היהדות שממנה באו הורי ואבותי. רוסיה הלבנה או אוקראינה, ליטא או גליציה – ההבדלים אינם משנים בסוגיה זו, כי אין מפלט מן ההרגשה, שהספרות העברית הקלאסית ואף ספרות יידיש הקלאסית שמבחינה כמותית לפחות היתה יותר מרווחת, יותר מקיפה – לא מיצו עדיין את הסיפור כולו. עוד יש משהו שבגבורה, והוד שבגבורה, שלא עלה במידה מספקת על סדר-היום המרכזי של הספרות היהודית במאה השנים האחרונות, על כל לשונותיה.

זו היא ספרות מעמיקה, בת פרקים נפלאים, יש בה יופי ואמת, היא מעלה על סדר-יומנו נושאים שחשיבותם לא תפוג לדורות – אבל (ובצדד זה לא אהסס לכלול כמעט את כולם, משלום עליכם עד עגנון, מפרץ ועד הזו) היתה בה בספרות זו מידה גדולה של אפולוגטיקה. "בואו ננסה להבין במה אשמנו", נרמה לך שאומר כל אחד מסופרי התשתית של תקופת התחיה, ויפה אמר ויפה שאל, "בואו ננסה להבין מדוע אנחנו מסכנים כל כך", שבו ואמרו מספרים ומשוררים בזה אחר זה. אנו יודעים מה היה מצב העם היהודי, אנו יודעים שהיה מקום לשאלות הללו, לחרדה, להתראה – אבל מדוע ומנין חולשת הרעת הזאת, ההתנצלות על עצם הקיום?

ומדוע אין כמעט זכר לגבורה, לאו דוקא לגבורה שבמרומי שדה, אלא לגבורה שבתחתיות יום יום? הרי היו גיבורים וגיבורות בעם ישראל, במאה-מאתיים השנים האחרונות. והרי לא רק גיבורי רוח היו לנו, אלא גם גיבורי גוף ונפש, גיבורי מאבקים ומלחמות – ולא על נצחונות והישגים אני מדבר, כמובן, ולא על מה שקוראים

"דמויות מופת" – אלא על בני אדם בעלי עמידה חיובית-טבעית למול אתגר הגורל. אכן, דורנו, דור היוצרים של אנשי "דור בארץ", היתה בנו מאז ומתמיד השאיפה למצוא את שרשיה של דמות "היהודי החדש" בן ארץ ישראל – באבות ובדודים, בסבתות ובדודות שנחלצו מן המסכנות לא כבורחים אלא כמנתקי עבותות. על כן הצבתי לי, בסתרי-סתרים, מעין תמרור-מטרה רחוק: יבוא יום, ואולי אנסה אני להתמודד עם הנושא ההוא...

בסמוך להופעת "מלך בשר ודם" פרסם דב סדן ב"בחינות" של צמח מסה נרחבת ונלהבת על הספר, בה העלה בין השאר את שבחו של הנסיון לפרוץ את המעגל הצר של הנעורים הארצי-ישראליים שאפיינו את דורנו עד אז, עד כדי התמודדות (דומני שהוא אומר שם "תחרות") עם גדולי הפרווה הקלאסית שלנו בשדה שלהם. משנפגשנו לאחר זמן אמרתי לו: רבי ומורי וידידי דב סדן – עוד תראני מתחרה בעגנון ברומן על הגולה. בהערת אגב אציע לחשוב אם יש אולי מעין רמז לכך בעימות בין "הינומת הכלה" ל"הכנסת בלה". אני מרשה לעצמי את ההתבדחות הזאת, משום שאני בטוח שאיש לא יחשוד בי ביהירות כה גדולה עד כדי לשכוח את ה"להבדיל" ההכרחי. עגנון הוא ענק בין ענקים וכולנו שותים את מימיו. אבל מי שיקרא את "הינומת הכלה" ברצינות יבחין בכל זאת במסכת שלמה של חשבונות והתחשבנויות עם הספרות העברית. גנסיך, ברנר, ביאליק נזכרים ממש בשמותיהם, בקטעים מכתבתם – אבל יש עוד כמה וכמה איזוכורים ורמזים והתייחסויות לסופרים עבריים או יהודיים והקורא יקרא והמבין יבין.

ז.

אסכם את דברי. אין הזמן אלא אשליה עקשנית, כפי שאמר איינשטיין, ואני מכל מקום בפינתי שלי אינני מכיר בגבולות של זמן ועל כן אינני רואה את הנפלה והחריג בכך שמישהו שב ומעצב תקופות שלא היה לו עמן קשר ישיר. אין תקופות זרות. מי שחי את חיי עמו באהבה ובידיעה ובהתעניינות ובהתעמקות – אין לגביו תקופות זרות. בעם היהודי נכון דבר זה שבעתיים. ברוך השם, אנו בנים לעם שידע לספר על עצמו, שהשאייר עקבות בכל מקום, שכתב ספרים נפלאים מלאי-חיות. עם ישראל חי גם במובן זה שחיייו אינם יודעים מחיצות של זמן. אין עבר מת בתולדות עם ישראל. על כן הצורך לשוב אל העבר הוא אצלנו הצורך להתבונן ולהתכונן אל העתיד. כל התבוננותנו אל העבר היא תוך כדי הנסיעה קדימה. כך אני מבקש לעשות את ספרי. אהיה מאושר אם קוראי כל ספרי, גם אלה מן הספרים שעסקו כאילו רק בהווה, בהולכי השדות ובנלחמים במו ידיהם – אהיה מאושר אם קוראיהם יראו בהם התבוננות בעבר תוך כדי נסיעה קדימה. לא הנוסטלגיה הדריכה את כותב הספרים הללו ולא תפארתו של מישהו היתה מטרתם. הם נכתבו ונכתבים כדי שיהיה לנו כוח ודעת לאן אנו הולכים – כי יודעים אנו ומרגישים מאין באנו.